

המשכיל הירש בער הורוויץ וגישתו לתלמוד

הירש בער הורוויץ, המשכיל מאומאן שבאוקראינה, כשפשט את הרגל, בשנת 1825, וחובותיו עלו לכדי כחצי מיליון רובל כסף, סכום עצום בימים ההם בעיר פרובינציאלית, ברח לאנגליה, ולימים נתמנה שם מרצה לעברית באוניברסיטת קמבריג', והדברים ידועים. במאמרי ר', נחמן בראצלאווער און די אומאנער משכילים¹ הוכחתי שהורוויץ התנצר באנגליה. לד"ר רפאל מאהלר יש תמיהות בענין זה, והרי דבריו:

„ההתקפה הנמרצת על התלמוד, שהיא עיקר הנושא של שיחת הירש בר הורוויץ עם הנסיך דולגורוקי בשנת 1810, לפי ספר מסעיו של זה, מתמיהה ביותר לאור מה שהביע המשכיל מאומאן בענין זה ארבעים שנה אחר-כך. במכתבו היחידי של הירש בר הורוויץ שנתפרסם, התשובה מ-11 ביולי 1850 למכתב המשכיל יעקב גאלדענווייזער („עלים לתרופה“, וויין 1864, מכתב ג'), מזכיר הוא את התלמוד פעמיים דרך אגב. על דבר מקור פרנסתו מספר הורוויץ, ששימש מאז 1837 כמדריך לשפה עברית באוניברסיטה בקמבריג', כדברים האלה: „...תדע יקירי! כי דבר אין לי עם סוחרים וכנעני המדינה... כי אם תורת משה לי למורשה וספרי הנביאים **וחכמי התלמוד** (ההדגשה שלי – ר. מ.) המה לי למחיה פה“. את איש מכתבו גאלדענווייזער הוא מהלל כ„בן משכיל אשר אם בעודנו נער מילא את בטנו ממעדני **חכמי התלמוד** (ההדגשה שלי – ר. מ.) עוד ידו נטויה כיום הזה בהיותו לאיש להרים גם נס להתנוסס בחוקי ודתי הלשון ותפארת המליצה...“. גם העובדה גופא, שהורוויץ ראה להוציא את הספר הראשון של „יד החזקה“ להרמב"ם בתרגום אנגלי (1832), מוכיחה כי – בניגוד למה שמסר דולגורוקי בשמו – שוב לא ראה את התני"ך כמקור היחידי לדת ישראל. אין זה, אלא שהמשכיל מאומאן חזר בו ברבות הימים מדעותיו הקיצוניות בחינת „חטאות נעורים“, ואם נכון הדבר שה. ב. הורוויץ התנצר בלונדון, כפי שמאשים אותו י. אייכנבוים במכתבו אליו (השווה ח. ליבערמאן, ר' נחמן בראצלאווער און די אומאנער משכילים) הרי יש משום רבותא פראדוכסלית בחוות דעתו החיובית על התלמוד דוקא בתקופה ההיא².

בעצם העובדה שאדם מחליף בזקנותו השקפות שהיו לו בצעירותו,

1. ייווא בלעטער, כרך 29.

2. מאהלר, רפאל, דברי ימי ישראל, ספר רביעי, נספח ל"ב.

משלילה לחיוב או מחיוב לשלילה, אין משום תימה, אבל בנידון דידן קשה להאמין שהחליף את דעתו על התלמוד משלילה לחיוב. אין לבנות בנינים על יסוד תיבה אחת בתוך טכסט כתוב בסגנון מליצי, ואין להתרשם מתיבה יחידה מליצית ולהניח כאילו ישב המומר בקמבריג' והתענג על דף גמרא... בעצם אין כאן לא גישה שלילית ולא גישה חיובית אלא גישה של קרדום לחפור בו. הורוויץ מספר לידידו על מקורות פרנסתו באנגליה, וכותב שאינו עוסק עוד במסחר³ אלא יש לו מקורות פרנסה אחרים, ששנים מהם: (א) ידיעת התנ"ך, (ב) ידיעת התלמוד הביא אתו מביתו באומאן והשלישי – ידיעת האנגלית שהספיק לרכוש במשך זמן קצר באנגליה, והרי דבריו בסגנונו המליצי:

....דבר אין לי פה עם סוחרים וכנעני המדינה... כי אם תורת משה היא לי למורשה וספרי הנביאים וחכמי התלמוד המה לי למחיה פה. המלאך הגואל אותי מכל רע שלח את כל אלה לפני להיות לי למחיה להחיות העם הרב הזה אשר אתי פה...⁴ בן ארבעים שנה באתי הנה וכאלם לא יפתח פיו... ובעזרת אלקים עשיתי חיל לעלות על במתי לשון אנגלי במעט ימים עד אשר חלפו שלש שנים מצאה ידי להעתיק ספר ראשון מהיד החזקה אשר להרמב"ם ז"ל ללשון העם אשר אנכי יושב בקרבו לעת כזאת⁵, ומעת אשר יצאה מהדפוס העתקתי לאור הדפוס. היתה (!) ביתי בית ועד לחכמים... וגם אחר זה יצא מהדפוס העתקתי משירי שאקספיר⁶, פאפע ויונג אשר העתקתי ללשון עברי, וגם משירי הרומיים פלויטוס ויאווניאל (כי ת"ל גם מלשון לאטינא לא משכתי את ידי) ומשירי פלאריאן בלשון צרפת... עד כי יצא לי שם כשם אחד הגדולים אשר בארץ כל אלה חיו בעוזרי למצא לחם לאכול ובגד ללבוש לי ולכל אשר אתי בבית... (ההדגשה שלי – ח. ל.)⁷.

פרנסתו הקבועה היתה מידיעת התנ"ך, כלומר, מהוראת העברית באוניברסיטה, וידיעת התלמוד שימשה לו מקור נוסף להכנסה. הנוצרים שלמדו עברית התעניינו, כידוע, רק בעברית מקראית, שכן נתכוונו רק להבין את כתבי הקודש במקורם, ולכן היו מלמדים באוניברסיטאות הנוצריות עברית מקראית בלבד, בעברית רבנית לא

3. באומאן היה סוחר ובנקאי.

4. משפחתו הייתה בת 9 נפשות. מענין שתלמידו כותב שנכדו אחד, בו בחו, שבשנת מותו של הורוויץ היה רק בן 25, היה כבר טרופיסור במוסקבה.

5. למען האמת יש להעיר שהוא מגזים כאן: הוא לא תירגם את כל ספר הראשון של יד החזקה אלא רק את מחציתו. הספר הוא בן מ"ה פרקים ומהם תירגם רק כ"ג. את הלכות תלמוד-תורה לא תירגם כלל, מהלכות עבודה זרה תירגם את הפרק הראשון בלבד, בהלכות יסודי התורה דלג על הפרקים ה-1 ובהלכות דעות – על פרקים ד-ה.

6. יש להוסיף לרשימת, שקספיר בעברית של י. א. קלוזנר שנתפרסמה ב"יד לקורא" כרך ג'.

7. התרגומים שהוא מפרט כאן הם שירים קצרים שתירגם לעברית והדפיסם בספר. המנהל, ספר לימוד עברית לאנגלים, שהופיע בשנת 1839.

התעניינו ולא ידעו ולא הבינו אותה⁹, ויחיד שהיה לו עניין מיוחד בעברית רבנית רכש אותה מחוץ לאוניברסיטה. להורוויץ היתה שיטה אחרת בזה; לשיטתו כל הלומד עברית, אפילו המעוניין רק בעברית מקראית, חייב ללמוד גם עברית רבנית. שכן מלבד שמצויים בה כמה פירושים חשובים לכתבי הקודש, הרי היא גם סיוע להבנת הלשון העברית המקראית, והיה משדל ומשכנע תמיד את תלמידיו ללמוד גם עברית רבנית¹⁰. והיה רגיל לומר, אשר כל האומר אין לי אלא עברית מקראית אפילו עברית מקראית אין לוי¹¹ וידיעת התלמוד שימשה לו מקור הכנסה נוסף על ידי הוראת עברית רבנית, ולזה הוא מתכוון בדבריו: „ספרי הנביאים וחכמי התלמוד המה לי למחיה פה“.

יש לשער, שהיתה לו הכנסה גם מתרגום ספר המדע להרמב"ם, שכן יחד עם התרגום הדפיס גם את המקור העברי והוסיף גלוסאר למלות התלמודיות שהשתמש בהם הרמב"ם ולוח ראשית-יבות, ולכן שימש התרגום כספר עזר לתלמידים שלמדו עברית רבנית.

ואשר לתרגום ספר המדע להרמב"ם שד"ר מאהלר רואה בזה רבותא פאראדוקסאלית¹² ומעין חזרה בתשובה, הרי באמת לא היתה כאן יזמתו של הורוויץ, אלא יזמתם של ששה מחברי האוניברסיטה, שסמוך לכניסתו לאוניברסיטה פנו אליו בנידון זה¹³. ביניהם היו, לפחות, שני כומרים, שאחד מהם התחיל בעצמו לתרגם את ספר המדע, אלא שלא היה זמנו פנוי להמשיך. ואלה עזרו הרבה להורוויץ בתרגומו.

8. גם את הכתב הקורסיבי שהיהודים משתמשים בו לא ידעו והיו כותבים עברית בכתב המרוכב של המקרא. הורוויץ מספר מעשה מבדח בנידון זה: המשטרה בלונדון עצרה פעם יהודי פולני אחד. כיו הניירות שמצאו אצלו היה אחד כתוב בשפה משונה, והחליטה — בצדק — שהיא עברית ושלחה את הנייר לדיר לי, פרופיסור לעברית בקמבריג', בכדי לתרגמו. הלה הביט על הנייר וראה שהוא כתוב בכתב משונה שאינו יכול לקרוא והחליט שהוא פולנית ושלהו להורוויץ, שידע פולנית, בבקשה לתרגמו. באמת היתה זו עברית אלא כתובה בכתב קורסיבי שהפרופיסור לעברית לא ידע אפילו ממציאותו.

9. "He was always anxious that his pupils should study Rabbinical Hebrew not merely because there were a great many very valuable commentaries written in this dialect, but also because he considered it of some service in the interpretation of Biblical Hebrew. (Bernard Herman, *The Book of Job*, London, 1864, p. xcvi.)

10. "No one, who is unable to read Rabbinical Hebrew, can be regarded as an accomplished Hebrew Scholar. (Ibid.)

11. "In 1830 he established himself in Cambridge, where he soon afterwards was unanimously selected by the senate Hebrew teacher in the University with an annual stipend", an office which he still holds. After establishing himself in Cambridge he was engaged by six distinguished members of the University to expound to them the *Yad Hachazakah* of Maimonides and this gave rise to 'the Creed and Ethics of the Jews' exhibited in the selection from the *Yad Hachazakah*, which he published in 1832. (Ibid. p. XCII-III.)

עברו על כתב היד, יעצו, העירו ותיקנו. ואם פרופיסורים נוצרים וכומרים התענינו בתרגום זה כלום אפשר היה שהורויץ לא יתעניץ היכן כאן, איפוא, הרבותא הפאראדוכסאלית של מאהלר?

מענין שעתון אנגלי אחד (The Gentleman's Magazine) ברצוניה שפירסם בשעתו על התרגום, כתב שתרגום זה יביא תועלת... למיסיונרים, שכן המיסיונרים הפעילים בין יהודים לפתותם להמיר את דתם ואין להם שום מושג מה טיבה של דת היהודים וחסרונותיה, משולים לרופא הרוצה לרפא חולים מבלי לדעת מראש מהות מחלתם. נדמה לי שברשימת החתומים על התרגום אין אף יהודי אחד, אבל יש מספר גדול של כומרים ומלומדים נוצרים.

ומכיוון שהתרגום לא נועד ליהודים אלא לנוצרים וביזמתם של נוצרים יצא, הרי אין מכאן שום ראיה לדברי מאהלר.

אגב אורחא, יש לתקן את התאריכים המשובשים אצל מאהלר. מאהלר כותב שתאריך מכתבו הנ"ל של הורויץ הוא מיום 11 ביולי, 1850, זהו תאריך שרירותי; אין במכתב זה שום תאריך, לא יום, לא חודש ולא שנה. אפשר רק להסיק את התאריך מזה שהוא כותב שעברו עשרים שנה מאז עזב את אומאן, ומכיוון שזה היה בשנת 1825 הרי תאריך המכתב הוא לערך 1846. את תאריך כניסתו לאוניברסיטה להוראה קובע מאהלר – 1837, וגם זה שיבוש; הוא נכנס לאוניברסיטה בשנת 1830 (ראה הערה 11).

גם ב„לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראַטור“ ההולך ונדפס עכשיו בניו-יורק, הדברים על ה. ב. הורויץ משובשים הם. תמיהני בכלל מה מקומו של ה. ב. הורויץ בלקסיקון לספרות אידיש, הרי לא כתב שום דבר באידיש, ויש לשער שגם התבייש בה, שכן ברשימת הלשונות שידע, שרשם תלמידו בביאוגרפיה שלו, אין זכר לאידיש אלא לגרמנית, (לפי דברי תלמידו ראה את עצמו לגרמני) אמנם לא נתנו לו בלקסיקון ערך מיוחד ונראה שעמדה לו „זכות אבות“ וסמכוהו לערך אביו חייקל הורויץ, בכל אופן, אם הכניסוהו ללקסיקון, רשאים אנו למצוא עליו דברים כהווייתם, אבל אנו מוצאים שם, שעל ידי תרגומו ליד החזקה נתפרסם שמו בין חכמי אנגליה ועל ידי זה נפתחו לפניו שערי האוניברסיטה. אילו היה הכותב טורח לקרוא את הביאוגרפיה שלו שהוא עצמו הכתיב לתלמידו¹² ותלמידו הדפיסה – עם הוספות

12. בשנת 1850 נסתמא, ומאז לא כתב אלא הכתיב. גם תרגומו ל„איוב“ לא כתב אלא הכתיב.

והערות משלו – בשם: The Life of Dr. Bernard [חיי ד"ר ברנארד י'] בראש תרגומו של הורוויץ לספר „איוב“ (שהוציא לאור בשנת 1864), היה מוצא שם היפך הדברים, כלומר, שכניסתו לאוניברסיטה גרמה להופעת התרגום. את שנת מותו קובע הלקסיקון – 1861, ושם, באותה ביוגרפיה, הרי מפורש שמת ב-15 לנובמבר 1857. את העובדה שהיה מומר אין הכותב מזכיר כלל, כנראה אין לדבר זה חשיבות בעיניו.

שורת היושר מחייבת שהאחראים ללקסיקון והמטפלים בו חייבים לבדוק את החומר הישן, לזרות את הפסולת והמשובש ולהשאיר רק את הנכון והמדויק ויחד עם זה להוסיף חומר חדש – גם הוא, כמובן, נכון ומדויק – כראוי ללקסיקון הראוי לשמו, אבל הערכים שהופיעו עד כה מראים שלוקחים בלא בדיקה מכל הבא ביד ומכניסים את השיבושים הישנים ומוסיפים עליהם חדשים. הדבר מצער, שהרי לא בכל יום מחברים לקסיקון. ולקסיקון שקשה לסמוך עליו תועלתו מוטלת בספק.

יש להעיר עוד בנוגע למכתבו של הורוויץ המצוטט לעיל. הוא כותב שבא לאנגליה בהיותו בן ארבעים, אם כן היה זה ב-1825 (וכך מפורש בביוגרפיה הנ"ל שהכתיב לתלמידו) ולא ידע אף מלה אחת אנגלית, וכעבור שלוש שנים כבר מצאה ידו לתרגם את הספר הראשון של „יד החזקה“, שעל ידי כך נתפרסם בין החכמים ומאז היו משכימים לפתחו. הרי תרגומו הופיע ב-1832, ולכל המוקדם התחיל בו ב-1830 כנ"ל, ואם כן עברו לא שלוש שנים אלא שש שנים. איני חושד בו שרצה להתפאר בכשרונו בפני ידידו, ויש לשער, שטעות הדפוס כאן ובמקום שלוש שנים יש לגרוס שש שנים.

ולבסוף, כדי לשים קץ לערבוביה השוררת בין הכותבים על ה. ב. הורוויץ בנוגע לתאריכים, הריני נותן כאן את התאריכים המדויקים לפי הביוגרפיה הנ"ל:

תלמידו שהכתיב אליו כותב, שאילו לא נסתמא והיה קורא וכותב בעצמו ודאי שהתרגום היה יוצא משוכה יתר.

13. את שם משפחתו – הורוויץ – החליף בברנארד, ואת שני השמות הירש בער – בהערמאן העדוויג. לפי דברי תלמידו ה' הערמאן שמו הנוצרי, ואשר להעדוויג, שהוא שם אשה, הסביר לו הורוויץ, שהוא לזכרון אחותו הבכירה שהיתה אהובה עליו ומתה ושמה היה העדוויג. מובן מאליי ששמה לא היה העדוויג, שהוא שם נוצרי, ויהודי אומאן לא היו קורין לבנותיהם בשמות נוצריים, והיא בעצמה – לפי עדותו של יעקב אייכנבוים – היתה דוקא אשה יראת ה' ושמה היה הענדיל במכתבו להורוויץ מחלוצץ עליו אייכנבוים על הזכרון המשונה שעשה לאחותו, וכותב שמכיון שהיתה מתפללת בכל יום, ודאי שאחרי תפילת שמונה עשרה היתה אומרת ת הפסוק: הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל, שהוא, כידוע, סגולה לאשה ששמה הענדיל שלא תשכח את שמה כשתבוא לעולם האמת, וכשהמלאך הדומה דפק על קברה ושאל לשמה, ודאי שהשיבה הענדיל ולא העדוויג, וכשמכריזים ברקיע: העדוויג! היא ודאי לא תקום ולא תזוע...

1785 נולד באומאן; 1825 בא לאנגליה; 1830 נכנס להוראה באוניברסיטה בקמבריג; 1832 הופיע תרגומו לחלק מספר המדע; 1839 הופיע ספרו „המנהל“, ספר לימוד עברית לאנגלים; 1850 נסתמא; יוני 1857 סיים את תרגומו לספר איוב; באותו חודש או ביולי שאחריו הכתיב את תולדותיו לתלמידו; 15 בנובמבר 1857 מת פתאום מהתקפת הלב; 1864 הופיע (על ידי תלמידו) תרגומו לספר „איוב“.

הוספה

במכתבו הנ"ל של ה. ב. הורוויץ הוא מזכיר את גיסו לנדא. גיסו זה – משה לנדא – היה נכדו של הגאון ר' יחזקאל לנדא, מפראג, בעל „נודע ביהודה“ (ובנו של הרב ר' שמואל לנדא, בן בעל „נודע ביהודה“ וממלא מקומו בפראג), ובשאלות ותשובות „נודע ביהודה מהדורה תנינא“ יש אילו תשובות אליו מאת אביו הרב ר' שמואל וממנו לאביו (ראה מאמרי הנ"ל, ר' נחמן בראצלאווער און די אומאנער משכילים“, הוספה ב.). הוא וגיסו הירש בער הורוויץ היו חתניו של עשיר מופלג באומאן ומראשוני המשכילים ברוסיה, וגם הוא – משה לנדא – נתמשל שם באומאן. מתמיהה מאד העובדה שכותבי תולדות בעל „נודע ביהודה“ או תולדות משפחת לנדא אינם מזכירים אותו כל-עיקר. לא מצאתי את שמו גם ב„לוח היוחסין של משפחת לנדא“ שהדפיס ד"ר גלבר בספרו „ברודי“, וכן נפקד שמו בספר „ר' יחזקאל לנדא“ שהופיע זה מקרוב בסיוע מוסד הרב קוק. כיוון שנתמשל והיה שרוי בחברת גיסו הירש בער ואביו גיסו חייקל הורוויץ, שנתפרסמו כאפיקורסים גדולים, אפשר שהתביישה בו משפחתו בפראג וגזרו עליו שתיקה, או כיוון שחתונתו היתה בעודנו צעיר (ראה מאמרי הנ"ל) והלך למרחקים, מפראג לאוקראינה, הנה לפי מצב התחבורה בימים ההם אין פלא שלא זכרו אותו במולדתו, ורק ברוסיה, בה בילה את רוב שנותיו, זכרוהו. מצאתי את שמו ב„הבקר אור“ של גוטלובר משנת תרל"ח, ומאמר ארוך על אודותו בשם „תולדות ר' משה לנדא“ נדפס ב„המליץ“ 1862. באותו מאמר יש תיאור מעניין של חתונתו באומאן, שם גם מכתב משה לנדא אל כותב המאמר על דבר מקור השם סג"ל, שנהגו הלויים להוסיף לחתימתם. המאמר לא נגמר, הוא מסתיים ב„המשך יבא“, וההמשך לא בא.

הסופר איש נעמי, שנתגדל באומאן, מספר, שכשהמלמד שלו למד עמו פרקי אבות והגיעו למאמר: ודע מה שתשיב לאפיקורוס, סיפר המלמד על משה לנדא זה שסר מדרך אבותיו והלך בדרך רשעים. (ראה „רשמות“ כרך א.).